

OŚRODKI USŁUG PRODUKCYJNYCH DLA ROLNICTWA A PLANOWANIE PRZESTRZENNE OBSZARÓW WIEJSKICH W POLSCE

Michał Chilczuk

Instytut Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN
Dyrektor: prof. dr Dyzma Gałaj

W ostatnich latach obserwujemy szybki wzrost ilości pozycji literatury fachowej, dotyczącej problematyki usług produkcyjnych dla rolnictwa. Jest to odbiciem znaczenia i roli, jaką spełniają usługi w nowoczesnym, intensywnie prowadzonym rolnictwie. Wyodrębnienie usług produkcyjnych dla rolnictwa spośród innych usług pozwala na bardziej racjonalne planowanie ich rozwoju w powiązaniu z potrzebami produkcyjnymi rolnictwa, przy czym program rozwoju usług powinien stanowić odbicie programu rozwoju rolnictwa. Zatem, oba te działy: usługi i rolnictwo są ze sobą ściśle sprzężone oraz współzależne i powinny być zawsze razem rozpatrywane.

Nie jest to jedyna symbioza i nie jedyne spojrzenie na usługi produkcyjne dla rolnictwa. Jak słusznie zauważają P. Sypiak i J. Wojtyna: „Usługi dla rolnictwa stanowią tylko pod względem technicznym specyfikę tego działu gospodarki narodowej. Pod względem ekonomicznym są — tak jak samo rolnictwo — nieodłącznym elementem składowym ogólnej problematyki ekonomicznej kraju i tylko w ramach tej problematyki mogą znaleźć skuteczne i celowe rozwiązanie” [14].

W wyniku toczącej się od lat dyskusji nad przebudową naszego osadnictwa wiejskiego uznano, iż jedyną drogą właściwego kształtowania przyszłej struktury osadniczej jest oparcie się na sieci odpowiednio wyposażonych i rozmieszczonych ośrodków usługowych. Zatem, właściwie rozmieszczona sieć usług produkcyjnych dla rolnictwa ma nie tylko znaczenie czynnika wpływającego na proces produkcyjny rolnictwa, lecz również stanowi ważny czynnik osiedlotwórczy. Sieć usług produkcyjnych dla rolnictwa wraz z siecią usług dla ludności wiejskiej stanowią podstawę kształtowania ośrodków usługowych — szkieletu przyszłego modelu struktury sieci osadniczej Polski.

W artykule tym pragnę ukazać rolę usług produkcyjnych dla rol-

nictwa jako czynnika osiedlotwórczego, miejsce jakie wyznaczają planiści przestrzenni usługom produkcyjnym w przyszłej strukturze hierarchiczno-funkcjonalnej osadnictwa wiejskiego oraz stopień korelacji obecnej sieci usług produkcyjnych z istniejącymi i postulowanymi ośrodkami usługowymi w kraju.

Wśród wielu poglądów na temat przyszłego przestrzennego modelu wsi polskiej na uwagę zasługują dwa: reprezentowany przez ekonomistów rolnych i planistów przestrzennych.

Ekonomiści rolni widzą przyszły model osadnictwa wiejskiego jako pochodną różnych czynników produkcji rolnej. Ich zdaniem, forma zabudowy wsi nie może hamować postępu agrotechnicznego i technologicznego w produkcji rolnej. Reprezentantem tego kierunku jest znany badacz w zakresie ekonomiki rolnictwa — prof. dr Z. Lachert [9, 10, 11]. W odróżnieniu od kierunku, u podstaw którego leży daleko idąca koncentracja zabudowy w wytypowanych wiejskich jednostkach osadniczych, Lachert wysuwa hipotezę, która — jego zdaniem — łączy w sobie jednocześnie przeobrażenia struktury agrarnej i osadniczej oraz stanowi wariant przejściowy w kierunku socjalizacji naszego rolnictwa. Przy założeniu, że przejście na wielkoobszarową strukturą agrarną w Polsce odbywać się będzie w drodze stałego powiększania obszarów gospodarstw chłopskich, uważa, iż najwłaściwszą formą zabudowy jest zabudowa luźna o układzie liniowym¹. Zabudowa luźno-liniowa z usytuowaniem zagrody chłopskiej na własnych gruntach ornych stwarza najbardziej racjonalny układ z punktu widzenia ekonomiki gospodarowania. Przy takim kształcie zabudowy usługi byłyby zlokalizowane na węzłach, stanowiących ogniwa, łączące ze sobą sąsiednie układy liniowe. Zabudowa luźno-liniowa jest również korzystna przy scalaniu gruntów, co należy przeprowadzać w zespołach wsi, a nie odrębnie dla pojedynczych wiejskich jednostek osadniczych. Ułatwiłoby to likwidację tzw. różniczan i regulację kształtu rozłogów gruntów. Zabudowa zwarta o większych obszarowo gospodarstwach chłopskich byłaby — zdaniem Lacherta — niewłaściwa, bowiem odrywa pola od zagrody, zwiększa dojazdy do pól, a tym samym podważa ekonomikę gospodarowania. Ponadto przy zabudowie zwartej proces scalania gruntów nie przyniósłby oczekiwanych rezultatów.

W odróżnieniu od poglądów ekonomistów rolników, planiści przestrzenni wychodzą z założenia, iż produkcja i jej wzrost nie mogą być celem samym w sobie. Natomiast podstawowym celem powinna być stała poprawa standardu oraz warunków życia i pracy ludności wiejskiej, zaś produkcja w różnych jej formach jest tylko środkiem do osiągnięcia

¹ Dość modna ostatnio w naszej literaturze fachowej koncepcja układów liniowych czy też pasmowych w osadnictwie nawiązuje do dyskusji na ten temat w Związku Radzieckim w latach trzydziestych [6, 12].

tego celu i zależna jest w dużej mierze od tychże warunków. Realizację tego celu planiści przestrzenni widzą w drodze stałego wyposażenia ludności wiejskiej w wszechstronną obsługę. Biorąc pod uwagę przede wszystkim koszt społeczny, potrzebny do zrealizowania różnego rodzaju sieci infrastruktury na wsi, widzą oni drogę rozwiązania przeobrażeń struktury przestrzennej wsi poprzez daleko idącą koncentrację zabudowy w wytypowanych wiejskich jednostkach osadniczych oraz zhierarchizowaną sieć ośrodków usługowych, opartą o tzw. teorię miejsc centralnych, opisaną w latach trzydziestych przez Christallera, przeniesioną na grunt polski przez Piaścika, a potwierdzoną w moich pracach badawczych [2, 3, 4].

Wychodząc z założenia, iż jednym z podstawowych warunków właściwego kształtowania hierarchiczno-funkcjonalnej struktury osadnictwa jest formowanie w niej odpowiednio wyposażonych ośrodków usługowych, różni autorzy w oparciu o różne przesłanki i kryteria rysują wizję przyszłych, funkcjonalnie zhierarchizowanych układów przestrzennych osadnictwa wiejskiego.

Znany specjalista w dziedzinie planowania wsi — Benko [1] — wysuwa zasadniczo dwustopniowy model przyszłej sieci osadnictwa wiejskiego, którego główne ogniwa stanowić będą tzw. wieś podstawowa i miasto powiatowe. Pod pojęciem wsi podstawowej rozumie on „wiejską jednostkę osadniczą grupującą pełny zestaw usług podstawowych niezależnie od momentu zrealizowania tego zestawu”. Przez zespół usług podstawowych rozumie się głównie urządzenia, w pełni zaspokajające codzienne, masowe potrzeby ludności na poziomie zbliżonym do warunków miejskich. Z zakresie obsługi rolnictwa widzi Benko następujący program urządzeń: agronomówkę, punkt weterynaryjny i inseminacyjny, ośrodek ochrony roślin i nawożenia, bazę maszynową z warsztatem bieżących napraw remontowych. Biorąc za podstawę koszt budowy urządzeń infrastruktury i ich efektywność w warunkach polskich, postuluje dwie klasy wielkościowe wsi: 500-700 oraz ok. 2000 mieszkańców. W pierwszym przypadku kryterium ekonomiczne stanowi budowa wodociągu, w drugim zaś budowa pełnej szkoły podstawowej. W przypadku, kiedy wieś podstawowa miałaby spełniać rolę usługową w stosunku do otaczających ją mniejszych jednostek osadniczych, należałoby zachować promień obsługi 3 km tj. odległość 30 min izochrony. Zatem, obsługiwany obszar powinien wynosić ok. 6000 ha, a liczba ludności ok. 3000 osób (łącznie ze wsią centralną).

Drugim podstawowym szczeblem hierarchicznym powinno być — wg Benki — miasto powiatowej, w którym do programu obsługi rolnictwa wchodziłyby takie urządzenia i instytucje, jak: lecznica weterynaryjna, rolniczy dom towarowy, składnica narzędzi rolniczych, baza maszynowo-traktorowa i warsztaty naprawcze, przedsiębiorstwo budowlano-remon-

towe, baza prefabrykacji (nastawione na obsłużenie potrzeb budownictwa wiejskiego itp.).

Poza wyżej wymienionymi dwoma podstawowymi typami miejscowości, autor widzi również i pośrednie ogniwa, zależne od konkretnych warunków na niektórych obszarach kraju. Może również wystąpić niższy szczebel od wsi podstawowej lub wyższy, o tzw. funkcjach ponadpodstawowych. Widzi również zestaw niektórych urządzeń usługowych, jak np. POM lub jego filia, które nie mogą być charakterystyczne dla jednego z dwu głównych typów osadniczych tj. wsi podstawowej i miasta powiatowego.

Inny znów badacz tego problemu — Kachniarz [7, 8] wysuwa hipotezę trójstopniowej hierarchii w osadnictwie: tzw. poziom podstawowy, pośredni i powiatowy. Kryteria wydzielenia i program zestawu usług dla poziomów pierwszego i trzeciego są zbliżone do programu M. Benki, natomiast poziom drugi charakteryzują takie kryteria i elementy, jak: promień obsługi 7-10 km z 8-15 tys. mieszkańców i ok. 15-25 tys. ha użytków rolnych, zestaw usług produkcyjnych dla rolnictwa, obejmujący: przychodnię weterynaryjną, targowicę, stację ochrony roślin, magazyny skupu zbóż i strączkowych jadalnych, nasion siewnych, oleistych nasion przemysłowych, ziemniaków, pasz treściwych, żywca, drobiu, pierza i jaj, zbiornica terenowa surowców włókienniczych, warzyw i owoców, magazyny zaopatrzenia w materiał siewny i sadzeniowy, nawozy mineralne i wapno, opał, pasze, materiały budowlane.

W efekcie T. Kachniarz przewiduje na terenie kraju następującą strukturę ośrodków usługowych: — 320 ośrodków powiatowych, — 1900 ośrodków pośrednich (w tym ok. 1000 wiejskich) oraz — 7000 ośrodków podstawowych.

Ostatni Narodowy Spis Powszechny (1970 r.) podaje po raz pierwszy klasyfikację w zasadzie dla wszystkich miejscowości (dla ok. 87% większych jednostek osadniczych) z punktu widzenia funkcji, jakie one pełnią obecnie lub jakie będą pełniły w planowym modelu sieci osadniczej [13].

Podstawą klasyfikacji były wytyczne Ministerstwa Budownictwa i Przemysłu Materiałów Budowlanych — resortu, kierującego planowaniem wsi w Polsce. W myśl tych wytycznych, stosowanych w planowaniu przestrzennym, wszystkie miejscowości wiejskie podzielono na cztery zasadnicze grupy w układzie hierarchicznym. Za najwyższy szczebel uznano jednostki osadnicze, które nazwano ponadpodstawowymi, niższy szczebel — podstawowe, dalej tzw. z usługami elementarnymi i ostatnią grupę nazwano pozostałymi. Podstawowym kryterium podziału na te cztery grupy miejscowości są takie elementy, jak: stopień zgrupowania urządzeń usługowych, ich specjalizacja oraz promień obsługi przez daną jednostkę osadniczą.

Do grupy jednostek osadniczych szczebla ponadpodstawowego zaliczono te miejscowości, których strefę wpływu przestrzennego określa pro-

mień ok. 7-10 km i które charakteryzują takie urządzenia i instytucje usługowe, jak: wiejski dom kultury z biblioteką, ewentualnie z kawiarnią, wiejski dom towarowy, ośrodek zdrowia z izbą porodową i apteką, targowisko; z usług dla rolnictwa: POM lub jego filia, MBM, przychodnia lub lecznica weterynaryjna, magazyny i punkty skupu, administracja GS „Samopomoc Chłopska” itp.

Jednostki osadnicze szczebla niższego, zwane podstawowymi, charakteryzują się strefą działania o promieniu 3 km. W miejscowościach tych będą grupowane m. in. takie urządzenia usługowe, jak: 8-klasowa szkoła podstawowa, przedszkole, ośrodek zdrowia najniższego typu z 2-3 gabinetami, urząd pocztowo-telekomunikacyjny (typu I), sklepy ogólnospożywcze i z niektórymi artykułami przemysłowymi o charakterze powszechnym, rzemiosło, bar (gospoda), pralnia z łaźnią, agronomówka, niektóre punkty skupu itd.

Ostatnie dwie grupy miejscowości można by określić jako zanikowe. Przy czym w grupie z elementarnymi usługami jeszcze w okresie perspektywicznym będą inwestowane niektóre tylko urządzenia usługowe, jak np. niepełna szkoła podstawowa, świetlica, punkt sprzedaży detalicznej, remiza OSP, zlewnia mleka itp., zaś do grupy pozostałych miejscowości zaliczono te, w których nie będą inwestowane żadne urządzenia usługowe.

Ogólna liczba 45 246 miejscowości², w tym 9 181 tzw. zespołów miejscowości³, została sklasyfikowana następująco:

— 1 172 jednostki osadnicze ponadpodstawowe, tj. 2,6% ogółu miejscowości,

— 6 765 jednostek osadniczych podstawowych, tj. 12,7% ogółu miejscowości,

— 16 485 jednostek osadniczych z usługami elementarnymi, tj. 36,4% ogółu miejscowości,

— 15 908 jednostek osadniczych pozostałych, tj. 35,2% ogółu miejscowości,

— 5 915 jednostek osadniczych nie posiadających w 1970 r. planu, tj. 13,1% ogółu miejscowości.

Najważniejsze obecnie dla działalności praktycznej w Polsce są jednostki osadnicze, zaliczone do ponadpodstawowych, które wraz z siecią miast, szczególnie małych tj. poniżej 5 tys. mieszkańców (stanowią one

² Za miejscowość przyjęto uważać w NSP każde skupisko ludności niezależnie od liczby zabudowań, gęstości zabudowy i liczby ludności, odróżniające się od sąsiednich skupisk nazwą urzędową, a przy jednakowej nazwie — odmiennym określeniem rodzaju tego skupiska ludności.

³ tzw. zespół miejscowości wg NSP obejmuje z reguły wieś i przyległe przysiółki, kolonie i osady lub znajdujące się w sąsiedztwie wsi PGR, leśniczówki i inne drobne miejscowości. Zespoły miejscowości określane są jedną nazwą, przeważnie większej miejscowości.

w Polsce ok. 40% ogólnej liczby miast i osiedli) powinny tworzyć podstawowy szkielet przyszłej struktury sieci osadnictwa wiejskiego w postaci ośrodków obsługi wsi, zwanych ośrodkami subokręgowymi.

Ośrodki takie, odpowiednio wyposażone w nowoczesną infrastrukturę techniczną i społeczno-ekonomiczną, właściwie przestrzennie zabudowane, o śmiałych rozwiązaniach architektonicznych, dostosowanych do regionalno-krajobrazowych elementów, powinny stać się w przyszłości podstawowymi ogniskami, oddziałującymi w sposób zasadniczy i przyspieszający na przemiany kulturowe i cywilizacyjne swego zaplecza*.

Narodowy Spis Powszechny z 1970 r. podaje, iż w Polsce zostały wytypowane w 288 powiatach 972 wiejskie jednostki osadnicze ponadpodstawowe (w 29 powiatach — jest to 9,1% ogólnej liczby — nie dokonano jeszcze funkcjonalnej klasyfikacji miejscowości**).

Gdyby uznać miasta i osiedla analizowanych powiatów również jako ośrodki obsługi ludności wiejskiej, wówczas można by zwiększyć liczbę ośrodków do 1785. Jak wynika z tabl. 1, procentowo najwięcej wsi wytypowano na ośrodki obsługi typu ponadpodstawowego w województwach: lubelskim, łódzkim, kieleckim i warszawskim, zaś najmniejszy wskaźnik w tej dziedzinie wykazują województwa: olsztyńskie, szczecińskie, poznańskie, a więc województwa o stosunkowo dużej liczbie miast.

Znaczna liczba, bo aż 46 tj. ok. 16% badanych powiatów, w ogóle nie wytypowało wsi na ośrodki obsługowe ponadpodstawowe, wychodząc zapewne z założenia, że funkcje obsługowe ludności wiejskiej i rolnictwa spełniać będą tylko miasta. Najwięcej takich przykładów widzimy w Poznańskim i Olsztyńskim, przy czym w tym ostatnim na 8 powiatów bez wiejskich ośrodków ponadpodstawowych w dwóch tj. w Pasłęku i Węgorzewie funkcję ośrodka ponadpodstawowego będą spełniać jedynie miasta — siedziby władz powiatowych. Takimi przykładami są również powiaty Kępno, Sejny, Kartusy i Ustrzyki Dolne, a więc ogółem 6 powiatów w kraju.

Szczegółową analizę ośrodków obsługi wsi w przekroju powiatowym na tle rozmieszczenia ludności i jej struktury zawodowej, obszarów ciężenia powierzchni katastrofalnych, liczby budynków oraz charakteru zabudowy przedstawiono w innym artykule autora [5].

W tej analizie pragnąłbym przedstawić charakterystykę projektowanych ośrodków ponadpodstawowych z punktu widzenia obsługi rolnictwa.

Jak już wspomniałem, w myśl założeń planistów przestrzennych

* Obecnie są to gminy.

** GUS podaje większą liczbę jednostek osadniczych ponadpodstawowych tj. 1172. Po bezpośrednim zapoznaniu się z materiałami spisowymi w GUS okazało się, że wydawnictwo zawiera wiele nieścisłości, np. podano dla pow. jędrzejowskiego liczbę 96 jedn. osadnic. ponadpodstawowych, gdy faktycznie jest 9. Po dokonaniu korekty, ostatecznie ustalono liczbę 972.

Tabela 1

Ośrodki obsługi wsi w poszczególnych województwach

Województwa	Ośrodki obsługi wsi				Liczba powiatów	Liczba powiatów (brak planu)
	ogółem	miejskie i osiedlowe	wiejskie tzw. podstawowe	miejskie i osiedlowe w %		
Białostockie	83	36	47	43,4	19	—
Bydgoskie	76	41	35	53,9	21	7
Gdańskie	51	24	27	47,0	13	3
Katowickie	147	83	64	56,5	14	3
Kieleckie	114	37	77	32,4	19	—
Kozalińskie	85	35	50	41,2	13	—
Krakowskie	113	52	63	45,2	17	—
Lubelskie	143	32	111	22,4	10	—
Łódzkie	128	39	84	31,7	16	1
Olsztyńskie	49	39	10	79,6	18	5
Opolskie	64	36	28	56,2	14	—
Poznańskie	154	94	60	61,0	29	2
Rzeszowskie	114	46	68	40,3	21	—
Szczecińskie	44	28	16	63,6	13	3
Warszawskie	181	69	112	38,1	28	—
Wrocławskie	157	80	77	50,8	27	5
Zielonogórskie	85	42	43	49,4	16	—
Polska	1785	813	972	54,3	317	29

ośrodki obsługi rolnictwa powinny być określane przez takie instytucje i urzędy usługowe, jak: siedziba GS „Samopomoc Chłopska”, POM lub jego filia, międzykółkowa baza maszynowa, przychodnia lub lecznica weterynaryjna, magazyny i punkty skupu. Ponieważ nie podano konkretnie rodzajów magazynów i punktów skupu, ich liczby itp., do szczegółowej analizy przyjęto pozostałe 4 podstawowe urzędy, dodając jeszcze punkty weterynaryjne.

Jak wynika z tab. 3, w Polsce mamy 2055 miejscowości, w których znajdują się GS „Samopomoc Chłopska”, 931 miejscowości z POM lub jego filią, 2867 miejscowości z MBM oraz 2093 miejscowości, w których zlokalizowana jest lecznica, przychodnia lub punkt weterynaryjny⁵. Dla ułatwienia w dalszej analizie wymienione urzędy i instytucje będziemy nazywać również czynnikami.

⁵ Wykaz miejscowości siedzib GS wg Spisu Spółdzielni Powiatowych i Woj. Związków Zrzeszonych w CRS „S.Ch.” oraz zakładów CRS i WZGS wg stanu 31.XII.1970 r. Zakł. Wyd. CRS, Warszawa 1971. Wykaz miejscowości, w których znajdują się lecznice, przychodnie i punkty weterynaryjne, wg Ministerstwa Rolnictwa, Dep. Weterynarii, stan 1970 r. Wykaz miejscowości z POM wg Min. Rolnictwa, Dep. Mechanizacji stan 1970 r., zaś filie POM wg NSP z 1970 r. Wyd. GUS 1971 r. Wykaz miejscowości z MBM z materiałów NSP, GUS 1971 r.

Klasyfikacja miejscowości według ilości występujących w nich czynników

Województwo	Ilość miejscowości	Miejscowość, w których występują omawiane czynniki		Procentowy podział miejscowości według ilości występujących czynników				Ilość miejscowości, w których występują 2-4 czynniki		Ilość ośrodków usług ponadpodstawowych (miejskich i wiejskich), w których występują 2-4 czynniki	
		ilość	%	1	2	3	4	ilość ośrodków usługowych	% w stosunku do ogólnej liczby ośrodków usługowych	ilość ośrodków usługowych	% w stosunku do ogólnej liczby ośrodków usługowych
Białostockie	3904	251	6,4	55,0	23,9	17,5	3,6	113	73	87,9	
Bydgoskie	2979	434	14,6	67,7	20,1	5,4	2,8	114	63	82,8	
Gdańskie	1281	171	13,3	53,2	31,0	12,9	2,9	80	43	84,3	
Katowickie	975	186	19,1	57,0	34,9	8,1	—	80	61	41,5	
Kieleckie	3870	232	6,0	48,7	32,3	15,1	3,9	119	79	69,3	
Koszalińskie	1522	176	11,6	59,1	21,0	15,9	4,0	72	65	76,5	
Krakowskie	1911	278	14,5	57,2	29,9	17,9	1,0	119	80	69,5	
Lubelskie	3860	422	10,9	60,0	17,3	17,5	5,2	169	121	84,6	
Łódzkie	3893	309	7,9	54,7	27,5	13,9	3,9	140	98	79,7	
Olsztyńskie	2670	255	9,6	60,4	20,8	16,1	2,7	101	37	75,5	
Opolskie	1072	205	19,1	57,1	28,3	9,8	4,8	88	55	85,9	
Poznańskie	3971	539	13,6	61,2	20,2	13,0	5,6	209	132	85,7	
Rzeszowskie	1678	254	15,1	49,2	31,1	17,3	2,4	129	94	82,4	
Szczecińskie	1241	138	11,1	53,6	28,3	15,2	2,9	64	31	70,4	
Warszawskie	6888	538	7,8	56,7	26,0	11,2	6,1	233	149	82,3	
Wrocławskie	2316	383	16,5	58,5	25,6	13,3	2,6	159	107	68,1	
Zielonogórskie	1215	216	17,8	59,7	19,9	15,3	5,1	87	60	70,5	
Polska	45246	4987	11,0	57,9	24,8	13,5	3,8	2102	1349	75,5	

Gdybyśmy te wszystkie cztery czynniki nanieśli na mapę osadnictwa Polski, okazałoby się wówczas, że są one zlokalizowane w 4987 miejscowościach, co stanowi 11⁰/₀ ogólnej liczby miejscowości kraju (tab. 2). Szczególnie dużym stopniem koncentracji odznaczają się województwa: kieleckie i białostockie, zaś w województwach opolskim, katowickim, zielonogórskim czy wrocławskim urządzenia są bardziej rozproszone.

Badając stopień koncentracji tych czterech czynników, spełniających funkcje obsługowe dla rolnictwa, w 4987 miejscowościach uzyskano następujące wyniki: miejscowości z jednym czynnikiem mamy 2885, tj. 57,9⁰/₀ ogólnej liczby badanych jednostek osadniczych, przy czym w poszczególnych województwach odsetek ten waha się od 48,7⁰/₀ (woj. kieleckie) do 67,7⁰/₀ (woj. bydgoskie). Miejscowości te można by wyeliminować z dalszych studiów jako nie spełniające roli ośrodków obsługi rolnictwa o większym zestawie urządzeń usługowych. Zatem do dalszej analizy pozostałyby miejscowości grupujące 2-4 czynniki — jest ich w Polsce 2102, miejscowości o dwóch czynnikach — 1237, o trzech — 675 i o czterech — 190.

Gdyby sporządzić dwie mapy rozmieszczenia: mapę ośrodków usługowych dla wsi, którą tworzyłyby jednostki osadnicze ponadpodstawowe (miejskie i wiejskie) oraz mapę ośrodków usługowych dla rolnictwa, którą tworzyłyby miejscowości ze zgrupowaniem 2-4 czynników, i nałożyć je na siebie, wówczas uzyskany wynik korelacyjny w przekroju wojewódzkim wyglądałby tak, jak w tab. 2.

Analizując korelację tych rodzajów ośrodków obsługi wsi i rolnictwa, widzimy, że jedynie $\frac{3}{4}$ wszystkich ośrodków obsługi wsi pokrywa się z ośrodkami obsługi rolnictwa, przy czym tylko 10⁰/₀ ośrodków obsługi wsi ma cztery czynniki, a 34⁰/₀ — trzy czynniki, pozostałe ośrodki dysponują przeważnie dwoma lub jednym czynnikiem, a 149 ośrodków obsługi wsi, tj. 8,3⁰/₀ nie ma ani jednego czynnika, przyjętego jako element kształtujący ośrodek obsługi rolnictwa.

W przekroju wojewódzkim największy wskaźnik korelacyjny wykazują ośrodki obsługi wsi w województwach: białostockim, opolskim i poznańskim, zaś najmniejszy w katowickim.

Ogólnie możemy powiedzieć, że w Polsce mamy 466 ośrodków obsługi rolnictwa, które nie korelują z obecnymi i projektowanymi ośrodkami obsługi wsi — w rozumieniu planistów przestrzennych.

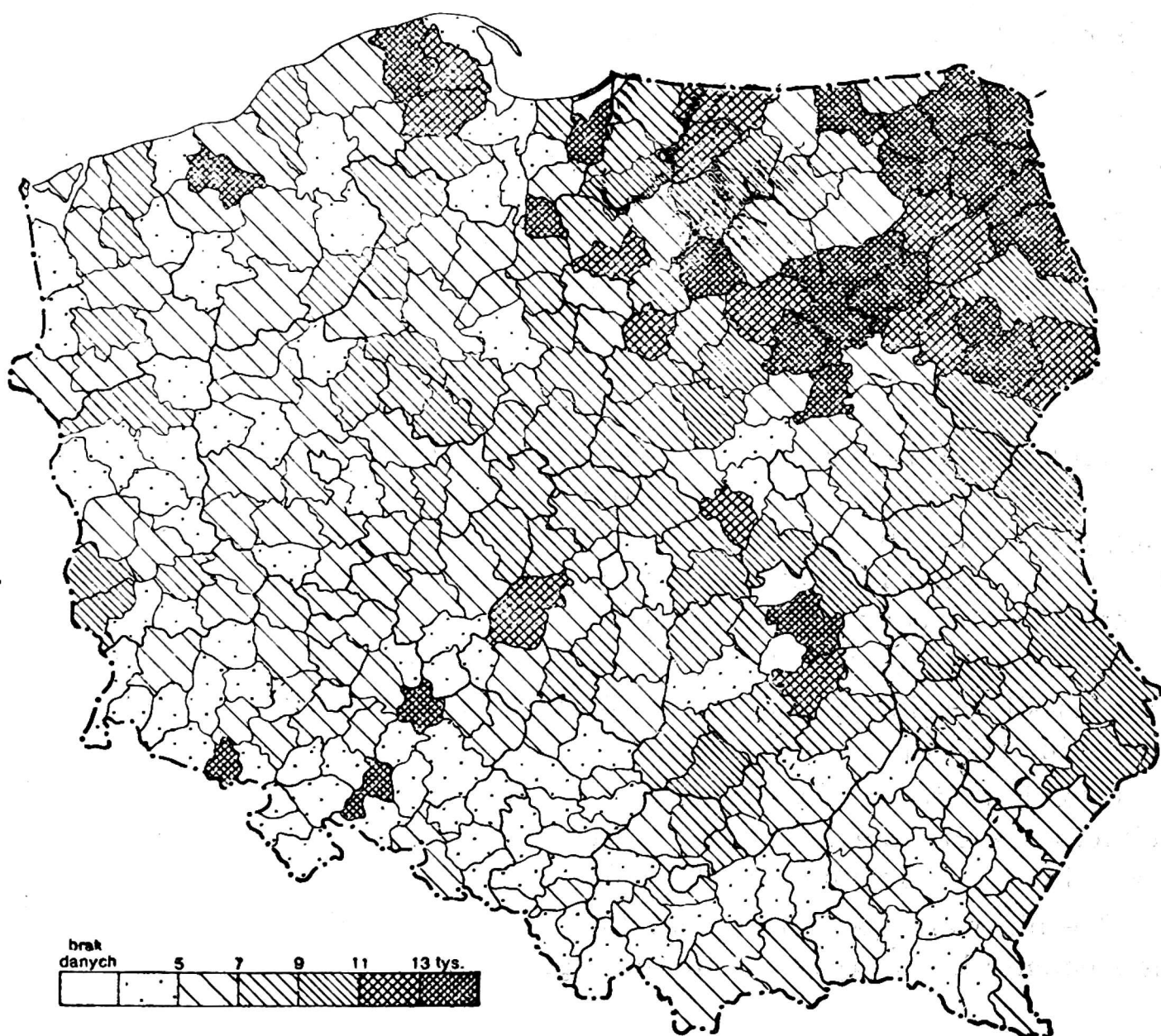
Obecnie warto pokrótce scharakteryzować czynniki uznane za główne elementy kształtujące ośrodki obsługi rolnictwa.

GMINNE SPÓŁDZIELNIE „SAMOPOMOC CHŁOPSKA”

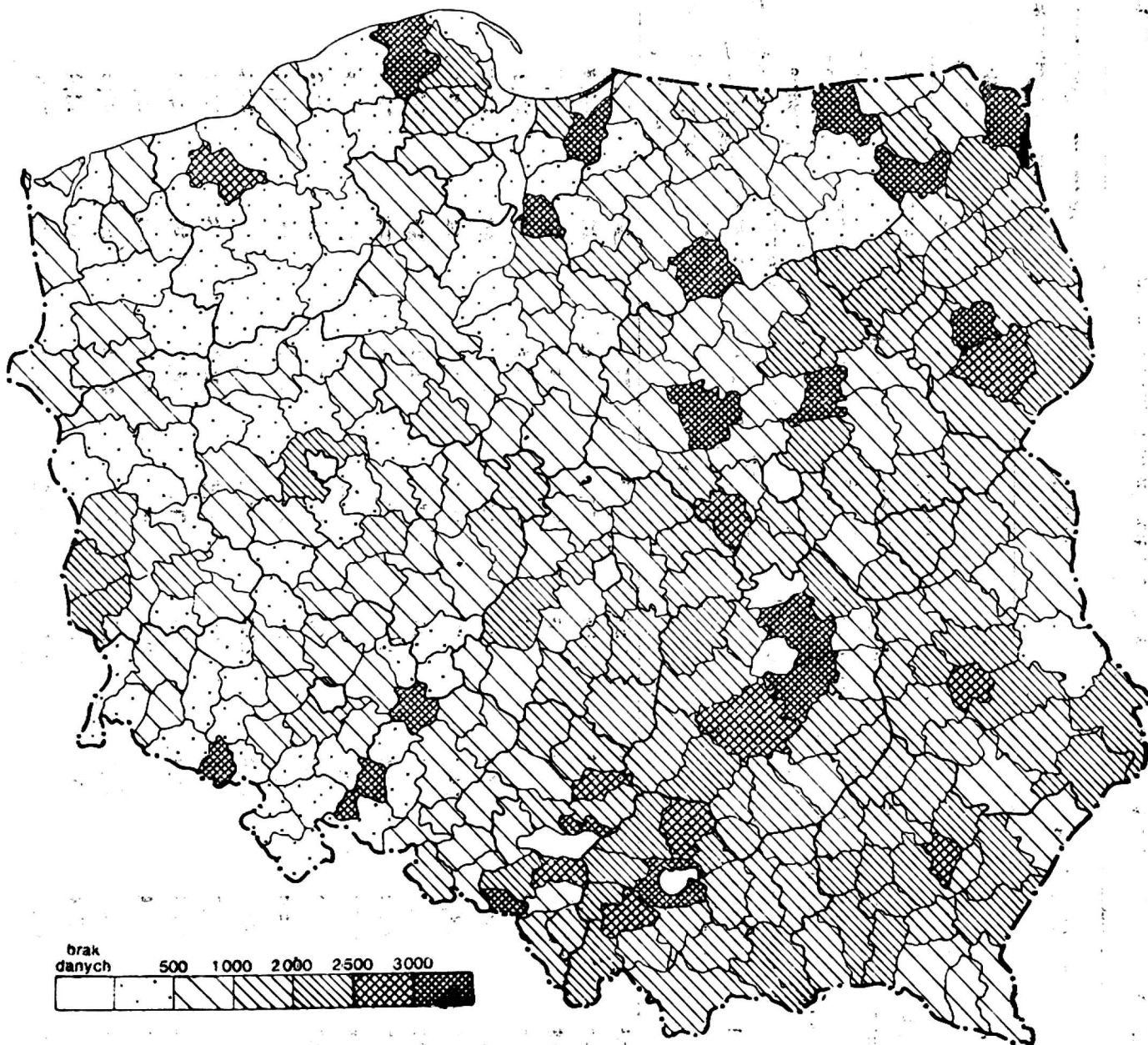
Skupienie w gestii GS różnorodnych funkcji usługowych w stosunku do wsi powoduje, że rozmieszczenie GS wpływa w sposób istotny na sto-

pień obsługi rolnictwa, a pośrednio w znacznym stopniu i na wyniki gospodarki rolnej.

Przedstawione na mapach (rys. 1 i 2) według powiatów wskaźniki średnich powierzchni użytków rolnych oraz średniej liczby gospodarstw chłopskich, przypadających na jedną GS, wykazują znaczne dysproporcje pomiędzy poszczególnymi częściami kraju. Charakterystyczne, że ponad 60% ogólnej liczby powiatów, gdzie na jedną GS przypada poniżej 7 tys. ha użytków rolnych, jest rozmieszczonych w południowej i zachodniej części kraju, zaś najwyższe wskaźniki wznoszą się stopniowo w powiatach od centrum kraju począwszy w kierunku północno-wschodnim i dochodzą nawet do ponad 15 tys. ha użytków rolnych na jedną GS. Natomiast w ok. 55% ogólnej liczby powiatów średnio na jedną GS przypada do obsłużenia od 500 do 1500 gospodarstw chłopskich, przy czym są one rozmieszczone w zachodniej i północnej części kraju.

Rys. 1. Średnia powierzchnia użytków rolnych w ha na jedną gminną spółdzielnię, wg powiatów

Rys. 2. Średnia liczba gospodarstw chłopskich na jedną gminną spółdzielnię, wg powiatów

Mimo iż w wiejskiej spółdzielczości zaopatrzenia i zbytu zachodzą procesy koncentracji (o czym świadczy stale zmniejszająca się liczba spółdzielni np. 1948 r. — 3162, 1960 r. — 2456, 1970 r. — 2141, w tym 2055 GS „Samopomoc Chłopska”), spowodowane łączeniem małych spółdzielni oraz przejawem zachodzącej specjalizacji. Gminne spółdzielnie stanowią nadal jeden z ważniejszych czynników kształtowania zarówno ośrodków obsługi wsi, jak i rolnictwa.

Jak wynika z tab. 3, 83,6% ogólnej liczby GS jest zlokalizowanych w miejscowościach, które uznano za tzw. ośrodki obsługi rolnictwa. W niektórych województwach, jak: szczecińskim, białostockim, koszalińskim czy lubelskim procent GS, zlokalizowanych w ośrodkach usługowych rolnictwa, przekracza 90%.

Gmine spółdzielnie stanowią również jeden z podstawowych czynników kształtowania ośrodków obsługi wsi, zwanych ponadpodstawowymi.

Województwa	Gminne Spółdzielnie "Samopomoc Chłopska"				POM i filie			MBM		Lecznice, przychodnie i punkty weterynaryjne		
	liczba miejscowości z GS	GS zlokalizowane w ośrodkach służby rolnictwa	ośrodki ponadpodstawowe z GS	liczba miejscowości z POM lub filią	POM i filie zlokalizowane w ośrodkach służby rolnictwa	ośrodki ponadpodstawowe z POM lub filią	liczba miejscowości z MBM	liczba zlokalizowanych ośrodkach służby rolnictwa	MBM	ośrodki ponadpodstawowe z MBM	liczba miejscowości z urzędami w ośrodkach obywatelskich służby rolnictwa	urządzenia weterynaryjne z urzędami
Białostockie	81	93,6	77,1	46	78,3	39,8	143	47,6	70,2	129	82,2	94,0
Bydgoskie	147	74,1	71,0	87	34,5	15,8	254	33,9	51,4	132	88,6	72,4
Gdańskie	52	80,8	47,0	46	84,0	29,4	105	57,1	48,1	63	74,1	58,8
Katowickie	106	61,8	43,5	33	63,6	8,8	28	81,2	12,5	76	82,4	23,6
Kieleckie	139	64,2	69,3	39	66,7	17,5	52	38,1	11,7	150	82,0	72,8
Koszalińskie	62	91,9	64,7	30	76,7	28,2	100	39,0	50,0	88	76,1	69,4
Krakowskie	156	70,5	70,4	29	48,3	5,2	98	36,7	34,9	136	86,0	67,0
Lubelskie	179	90,5	82,5	63	69,8	23,8	277	36,1	69,4	188	84,3	83,2
Łódzkie	151	76,2	54,5	66	7,88	12,2	115	52,2	17,9	147	81,6	54,5
Olsztyńskie	72	91,7	59,2	48	81,3	30,6	169	39,1	80,0	98	87,8	71,4
Opolskie	84	89,3	68,8	47	76,6	29,7	131	56,5	42,9	75	81,3	71,9
Poznańskie	204	88,2	68,8	98	67,3	41,8	468	32,3	86,7	171	88,3	74,0
Rzeszowskie	147	76,9	83,3	47	66,0	23,7	111	56,8	38,2	118	90,7	66,7
Szczecińskie	44	95,5	63,6	28	89,3	36,4	83	36,1	56,3	69	87,0	72,7
Warszawskie	218	88,5	73,5	103	71,8	31,5	372	43,0	61,6	229	81,7	79,0
Wrocławskie	146	87,7	56,7	78	78,2	32,5	212	37,7	42,9	143	83,9	53,5
Zielonogórskie	67	88,1	64,7	43	88,4	35,3	149	35,3	69,8	81	93,8	77,8
Polska	2055	83,6	66,4	931	70,1	24,4	2867	41,0	47,2	2093	83,9	67,6

Jak podaje tab. 3, 66,4% ośrodków ponadpodstawowych (miejskich i wiejskich) posiada GS. Największym udziałem GS wyróżniają się ośrodki obsługi wsi woj. rzeszowskiego, natomiast w woj. katowickim i gdańskim są one słabym czynnikiem kształtowania ośrodków obsługi wsi.

PAŃSTWOWE OSRODKI MASZYNOWE I ICH FILIE

Zadania POM i filii zmieniły się zasadniczo od czasu ich organizacji w 1949 r. W owym czasie głównym zadaniem tych placówek było obsłużenie spółdzielni produkcyjnych i PGR. Obecny rozwój tych placówek oparto na ogólnym rozwoju mechanizacji rolnictwa.

Z tab. 3 wynika, iż POM i ich filie stanowią ważny czynnik w kształtowaniu się ośrodków obsługi rolnictwa w sieci osadniczej Polski. Ponad 70% wszystkich POM i ich filii jest usytuowanych w miejscowościach, w których występują zgrupowania innych urządzeń obsługi rolnictwa. Szczególną rolę w tworzeniu ośrodków obsługi rolnictwa odgrywają POM i ich filie w województwach: szczecińskim, zielonogórskim, gdańskim czy olsztyńskim, najslabszym czynnikiem są w woj. bydgoskim.

W przeciwieństwie do twórczej roli, jaką spełniają POM i ich filie w kształtowaniu ośrodków obsługi rolnictwa, rola ich jako czynnika twórczego ośrodków obsługi wsi jest słaba. Szczególnie słabą korelację tego czynnika z ośrodkami obsługi wsi obserwujemy w południowej i centralnej części kraju: w Katowickim, Krakowskim, Rzeszowskim, Kieleckim, Łódzkim i Bydgoskim.

MIĘDZYKÓŁKOWE BAZY MASZYNOWE

Międzykółkowe bazy maszynowe wraz z POM i ich filiami odgrywają zasadniczą rolę w technicznej modernizacji naszego rolnictwa. Szczególna rola MBM przejawia się w obsłudze technicznej gospodarstw chłopskich. Dotychczasowe doświadczenia wskazują, że najwłaściwszym terenem działania dla MBM jest obszar ok. 2 tys. ha użytków rolnych, obejmujący zwykle kilka (ok. 5) sąsiadujących ze sobą wsi.

Mimo iż liczba miejscowości, w których znajdują się MBM jest trzykrotnie większa od liczby miejscowości z POM lub ich filiami, to znaczenie tego czynnika w kształtowaniu ośrodków obsługi rolnictwa jest blisko dwukrotnie mniejsze od znaczenia POM i ich filii.

Przy nałożeniu na siebie miejscowości z POM i ich filiami oraz z MBM okazuje się, że znaczny odsetek obu czynników koreluje ze sobą, przy czym MBM są w większości usytuowane w miejscowościach, które nie posiadają żadnych innych urządzeń obsługi rolnictwa.

Natomiast w sposób dość niejednolity wpływa ten czynnik na kształtowanie ośrodków obsługi wsi (typu wiejskiego, gdyż MBM z zasady nie

są lokalizowane w miastach). I tak np. w województwach: poznańskim i olsztyńskim wskaźnik ośrodków ponadpodstawowych z MBM wynosi 80 i więcej procent. Natomiast w województwach: kieleckim, katowickim czy łódzkim wskaźnik ten nie osiąga nawet 20%.

PAŃSTWOWE ZAKŁADY LECZNICZE DLA ZWIERZĄT

W miejsce prywatnej praktyki lekarzy weterynarii oraz punktów opieki weterynaryjnej nad hodowlą wielkostatną powstały w 1949 r. państwowe zakłady lecznicze dla zwierząt. W 1970 r. mieliśmy w Polsce 2257 zakładów profilaktyki i lecznictwa, w tym 2119 zakładów leczniczych dla zwierząt oraz 138 punktów opieki weterynaryjnej nad hodowlą wielkostatną. Zakłady te są zlokalizowane w 2093 miejscowościach, z czego 36% stanowią miasta, a 54% siedziby gromad. Promień działania zakładu wynosi średnio ok. 8 m.

Według opinii Departamentu Weterynarii Min. Rolnictwa, obecną sieć zakładów profilaktyki i lecznictwa weterynaryjnego należy uznać w zasadzie za wystarczającą. Koniecznym jest tylko uzupełnienie jej tam, gdzie odległości poszczególnych wsi od siedziby zakładu są jeszcze zbyt duże oraz w tych PGR gdzie jest skoncentrowana hodowla i wyspecjalizowane formy typu przemysłowego.

Ponadto usprawnienie działalności służby weterynaryjnej może nastąpić w drodze odpowiedniego wyposażenia zakładów w środki transportowe.

Czynnik ten, obok gminnych spółdzielni S. Ch., jest jednym z podstawowych elementów, charakteryzujących ośrodki obsługi rolnictwa. Blisko 84% wszystkich zakładów profilaktyki i lecznictwa weterynaryjnego zlokalizowane jest w miejscowościach o większym zgrupowaniu innych urządzeń obsługi rolnictwa. Szczególnie duża korelacja z ośrodkami obsługi rolnictwa występuje w województwach: zielonogórskim, rzeszowskim, bydgoskim, poznańskim, olsztyńskim, szczecińskim i krakowskim.

Stosunkowo dużą rolę odgrywa ten czynnik w kształtowaniu ośrodków obsługi wsi. Dla przykładu, w woj. białostockim w 94% ośrodków obsługi wsi znajdują się zakłady weterynaryjne. Dużą rolę odgrywa ten czynnik również w woj. lubelskim, warszawskim i rzeszowskim.

WNIOSKI

Analiza jednostek osadniczych szczebla ponadpodstawowego na terenie Polski, przeprowadzona według kryteriów stosowanych w planowaniu przestrzennym i na podstawie danych NSP z 1970 r., skłania do sformułowania następujących wniosków:

1. Zakładając, że miejscowości wytypowane na ośrodki usługowe szczebla ponadpodstawowego odpowiadają warunkom funkcjonalnym, jakie spełniają lub będą spełniać w przyszłości w stosunku do ludności wiejskiej, należy stwierdzić, że nie mogą one być w sposób generalny utożsamiane z ośrodkami obsługi rolnictwa.

2. Przeprowadzona analiza wykazała, iż ok. 25% wszystkich ośrodków ponadpodstawowych nie spełnia stawianych im w założeniu warunków w stosunku do urządzeń obsługi rolnictwa. Jednocześnie badanie zjawiska koncentracji podstawowych urządzeń obsługi rolnictwa wykazało, iż ok. 500 miejscowości ze zgrupowaniami urządzeń usługowych nie znalazło się w grupie tzw. ośrodków ponadpodstawowych. Może to oznaczać, że założony program urządzeń obsługi dla rolnictwa w ogóle nie był brany pod uwagę przy klasyfikacji miejscowości w Polsce, lub że inne, pozarolnicze czynniki przeważały o wyborze miejscowości na ośrodki ponadpodstawowe.

3. Analiza korelacyjna poszczególnych urządzeń obsługi rolnictwa z punktu widzenia ich grupowania się w określonych miejscowościach wykazała, że obecnie najważniejszymi czynnikami kształtowania ośrodków obsługi rolnictwa są siedziby GS i lecznictwa weterynaryjnego. Badania wykazały równocześnie, że traktowanie miejscowości — siedziby GS — jako jedynych podstawowych ogniw produkcyjnej obsługi rolnictwa (F. Tomczak) byłoby zbyt dużą generalizacją. Blisko 20% wszystkich GS znalazło się poza zgrupowaniami korelacyjnymi i nie stanowią już czynnika, kształtującego ośrodki obsługi rolnictwa. Natomiast znamienny jest stały wzrost znaczenia pozostałych urządzeń: lecznictwa weterynaryjnego, MBM i POM w tworzeniu się ośrodków obsługi rolnictwa.

4. Analiza ośrodków ponadpodstawowych ukazała konieczność podjęcia studiów naukowo-badawczych przez ekonomistów rolnych z udziałem planistów przestrzennych nad kryteriami i kształtowaniem się modeli ośrodków obsługi rolnictwa oraz ich strukturą przestrzenną. Zważywszy, że przemiany struktury społeczno-gospodarczej rolnictwa zmierzają będą ku rolnictwu wielkoobszarowemu, wysokointensywnemu i wyspecjalizowanemu, już obecnie zachodzi konieczność wypracowania odpowiedniej sieci ośrodków obsługi rolnictwa, skorelowanej z przewidywanym modelem przyszłościowym całej sieci osadniczej Polski oraz dostosowanej do warunków regionalnych i różnych struktur gospodarki rolniczej.

LITERATURA

1. Benko M.: Teoretyczne podstawy planowania przestrzennego wsi. Instytut Architektury Polityki, Gdańskiej, Gdańsk, 1971. Dysertacja (maszynopis).
2. Chilczuk M.: Mapa rozmieszczenia ośrodków więzi społeczno-gospodarczej sieci osadnictwa w Polsce. IUA, Seria prac własnych z. 70, 1962, s. 105.

3. Chilczuk M.: Sieć ośrodków więzi społeczno-gospodarczej wsi w Polsce. PWN Pr. geograf. nr 45, 1963, s. 155.
4. Chilczuk M.: Atlas ośrodków obsługi wsi. PPWK 1968.
5. Chilczuk M.: Wiejskie ośrodki usługowe typu ponadpodstawowego w Polsce na tle wyników NSP 1970 r. Miasto nr 2, 1972, s. 7-16.
6. Gurianowa H.: Radzieckie koncepcje nowego osadnictwa z lat 1928-1931. Mat. i Stud. MZPPAUiB Min. Szkoln. Wyższ., ser. IV z. 5, Warszawa 1966.
7. Kachniarz T.: Postulaty do perspektywicznego modelu osadnictwa wiejskiego. Mat. i Stud. IPPPPW, Warszawa 1971, s. 37-49.
8. Kachniarz T. oraz zespół: Materiały do sporządzania projektów planów miejscowych, IUA z. 12, 1965.
9. Lachert Z.: Problemy badawcze szczególnie ważne dla planowania przestrzennego obszarów wiejskich. Mat. i Stud. MZPPAUiB, PWN z. 3, 1965 pt. Planowanie obszarów wiejskich.
10. Lachert Z.: Refleksje nad kształtowaniem osadnictwa wiejskiego w PRL i nowoczesne formy osadnicze we Włoszech. Mat. i Stud. MZPPAUiB, PWN, 1968.
11. Lachert Z.: Nowoczesne poglądy na kształtowanie osadnictwa wiejskiego w świetle możliwości ich wykorzystania w kraju. TUP — Materiały z. 40, Warszawa 1972.
12. Miszewska B.: Osiedla jako układy liniowe w pracy zbiorowej pt. Struktury i procesy osadnicze. Instytut Śląski w Opolu, 1971, s. 125-142.
13. Statystyczna charakterystyka miejscowości. Polska. Miejscowości z. 1, Biuro Spisów GUS, 1971.
14. Typiak P., Wojtyna J.: Rola usług w rozwoju wsi. LSW, Warszawa 1967, s. 262.

M. Хильчук

ЦЕНТРЫ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ УСЛУГ ДЛЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА И ПРОСТРАНСТВЕННОЕ ПЛАНИРОВАНИЕ СЕЛЬСКИХ ПЛОЩАДЕЙ В ПОЛЬШЕ

Резюме

В результате проводимой в течение ряда лет дискуссии по переустройству сельского расселения в Польше, было признано, что единственным путем соответствующего формирования будущей структуры расселения является базирование на соответственно оснащенных и размещенных центрах производственных услуг. В статье автор подчеркивает роль производственных услуг для сельского хозяйства как фактора формирования расселения и место отводимое органами пространственного планирования производственным услугам в будущей функциональной структуре сельского расселения, а также определяет степень корреляции существующей сети производственных услуг для сельского хозяйства с существующими и проектируемыми центрами услуг в стране.

Автор подвергает критической оценке проектируемую органами пространственного планирования сеть центров услуг в Польше; по его мнению примерно 25% всех проектируемых центров не смогут выполнить возложенных на них задач по отношению к устройствам обслуживания сельского хозяйства. Одновременно автор сообщает, что на территории страны уже в настоящее время имеется около 500 местностей-центров обслуживания сельского хозяйства, которые не вошли в состав группы будущих центров услуг для сельского хозяйства.

Исследования автора показали, что в настоящее время важнейшими фак-

торами формирования центров обслуживания сельского хозяйства в Польше являются местопребывания сельских потребительских кооперативов и предприятий ветеринарного обслуживания. Сверх того наблюдается постоянный рост значения машинных парков и машинно-тракторных станций в образовании центров обслуживания сельского хозяйства.

M. Chilczuk

CENTRES OF PRODUCTION SERVICES FOR AGRICULTURE AND PHYSICAL PLANNING OF RURAL AREAS IN POLAND

Summary

On the basis of the discussion going on for many years on reconstruction of rural settlements in Poland, it has been assumed that an only way of appropriate formation of future settlements structure is basing upon the network of adequately distributed service centres with suitable outfit. In the article the role of production services for agriculture as a settlements factor, place of these services assigned by the planners in the future functional structure of rural settlements and correlation of existing network of production services for agriculture with existing and planned service centres in the country are discussed.

The author has carried out a critical estimation of the network of service centres in Poland designed by physical planners, at which in his opinion about 25% of all the centres designed would not fulfil the presumed demands in relation to the agricultural service devices. Simultaneously the author reports that about 500 localities with the agriculture attendance centres exist over the country territory, which were not included into group of the planned future attendance centres for agriculture.

The investigations of the author have proved that the most important factors forming the agriculture attendance centres are the rural consumer's cooperatives and the veterinary service units. In addition, a steadily growing role of agriculture machinery bases and state machinery centres in the formation of agriculture attendance centres is observed.